ICOANE, ICONARI ŞI ŞCOLI DE PICTURĂ BISERICEASCĂ DIN ŢARA ROMÂNEASCĂ

(STUDII ŞI ARTICOLE)

BASILICA
BUCUREŞTI
2021

CUVÂNT ÎNAINTE

ICOANELE ORTODOXE – OGLINZI ALE LUMINII VEȘNICE[1]

DANIEL,
Patriarhul României

I. Icoana ortodoxă – simbol de credință vizual

„Ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit (contemplat) și mâinile noastre au pipăit despre Cuvântul vieții vă vestim" (*1 Ioan* 1, 1-3).
„Eu sunt Lumina lumii" (*Ioan* 8, 12).
„Dumnezeu este lumină" (*1 Ioan* 1, 5).

Faptul unic al întrupării Fiului lui Dumnezeu motivează și explică specificul unic al iconografiei creștine ortodoxe. Cu alte cuvinte, icoana este o expresie vizuală liturgică a mărturisirii

[1] Studiu publicat în vol. *Învățătura despre Sfintele Icoane reflectată în teologia ortodoxă românească*, vol. I, Ed. Basilica, București, 2017, pp. 5-18.

credinței Bisericii în Fiul lui Dumnezeu întrupat. Ea este forma vizuală a limbajului credinței creștine. Icoana apare în viața Bisericii ca o necesitate de a afirma specificul credinței creștine: pe de o parte, în fața idolatriei păgâne politeiste greco-romane, Biserica trebuia să afirme conținutul Revelației divine cuprinsă în Vechiul Testament, și anume că adevăratul și veșnic viul Dumnezeu, Făcătorul cerului și al pământului, este nevăzut cu ochii trupești, indescriptibil și inexprimabil; pe de altă parte însă, împreună cu Sfinții Apostoli, martori și ucenici ai Fiului lui Dumnezeu întrupat, Iisus Hristos, Biserica trebuia să afirme, fără îndoială și fără echivoc, realitatea întrupării Cuvântului lui Dumnezeu. Și aceasta mai ales împotriva ereziei dochetiste care susținea că întruparea lui Hristos ar fi fost doar o aparență, o nălucire sau o iluzie. *Or, specificul unic și ireductibil al Revelației creștine constă tocmai în faptul că Dumnezeu Cel nevăzut de ochii trupești S-a făcut, din iubire de oameni, văzut, adică S-a făcut Om.* Același Cuvânt al lui Dumnezeu Care S-a adresat urechilor poporului evreu („Șema Israel" = ascultă, Israel!), S-a arătat și ochilor lui trupești, pentru că el avea vocația nu numai de a-L auzi pe Dumnezeu, ci și de a-L vedea. Iar această vocație unică a lui Israel a fost înscrisă în însuși numele lui, pentru că Israel înseamnă (bărbatul) *cel care a văzut pe Dumnezeu*. De altfel, pe Dumnezeu în trup, adică pe Iisus Hristos, nu L-a văzut cu ochii trupești niciun alt popor, ci numai Israel; însă, la cea de-A Doua Venire a Sa, adică în slavă, Hristos va fi văzut de către toate neamurile (cf. *Matei* 24, 30).

Însă această vedere cu ochii trupești a Fiului sau Cuvântului lui Dumnezeu întrupat în mod deosebit și prin excelență de către Israel a fost pregătită și prevestită de către

prorocii sau profeții Vechiului Testament, care au prevăzut sau au „văzut de departe" (*Evrei* 11, 13) în Duhul Sfânt, tainic, prin credință, marea Taină a întrupării sau a înomenirii Fiului lui Dumnezeu și făgăduințele legate de ea (cf. *Evrei* 11, 1-40).

Deși pe Sinai Moise nu poate vedea fața lui Dumnezeu (cf. *Ieșirea* 33, 18-23), căci Dumnezeu nu avea încă față umană ca să poată fi văzut, totuși el are privilegiul de a contempla tainic chipul sau „fața Domnului" (*Numerii* 12, 8). În vise și vedenii (cf. *Numerii* 12, 6), profeții văd sau contemplă ceva sau pe cineva care nu este din lumea aceasta, ci o realitate transcendentă și viitoare: „Îl văd, dar acum încă nu este; Îl privesc, dar nu de aproape" (*Numerii* 24, 17); „pe Domnul Savaot L-am văzut cu ochii mei" (*Isaia* 6, 5); „am privit (contemplat) în vedenia de noapte și, iată, pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat până la Cel vechi de zile [...] și I s-a dat stăpânirea, slava și împărăția [...], stăpânirea Lui este veșnică, iar împărăția Lui nu va fi nimicită niciodată" (*Daniel* 7, 13-14); „Și tu, Betleeme Efrata, [...] din tine va ieși stăpânitor peste Israel, iar obârșia Lui este dintru început, din zilele veșniciei" (*Miheia* 5, 1). Ceea ce profeții au „văzut de departe", adică tainic sau spiritual, despre împlinirea Tainei întrupării lui Dumnezeu, Apostolii au văzut cu ochii lor trupești, atunci când au întâlnit pe Iisus Hristos: „mulți proroci și drepți au dorit să vadă ce priviți voi, și n-au văzut, și să audă cele ce auziți voi, și n-au auzit" (*Matei* 13, 17).

De aceea, mărturisind marea Taină a întrupării Fiului lui Dumnezeu, Sfinții Apostoli insistă asupra cunoașterii ei prin vedere nemijlocită: „Dumnezeu S-a arătat în trup [...]" (*1 Timotei* 3, 16), „Cuvântul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi și am văzut slava Lui [...]" (*Ioan* 1, 14). „Ce era de la

început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am contemplat și mâinile noastre au pipăit despre Cuvântul vieții [...] vă vestim și vouă, ca și voi să aveți părtășie (comuniune) cu noi" (*1 Ioan* 1, 1-3).

Într-un alt înțeles, în Persoana lui Hristos întrupat, Cuvântul și Chipul (icoana) lui Dumnezeu sunt identice. De aceea, Sfinții Apostoli Îl mărturisesc pe Hristos ca fiind nu numai Cuvântul lui Dumnezeu (cf. *Ioan* 1, 1-14), ci și Chipul sau icoana lui Dumnezeu Cel nevăzut (cf. *Coloseni* 1, 15). „El (Hristos) este chipul Dumnezeului Celui nevăzut" (cf. *Filipeni* 2, 6; *Evrei* 1, 3).

Astfel, în lumina întrupării Cuvântului sau Fiului lui Dumnezeu despre care stă mărturie Noul Testament, se poate înțelege clar și fără echivoc că interdicția Vechiului Testament de a reprezenta pe Dumnezeu într-o formă văzută (cf. *Ieșirea* 20, 4) avea doar un rol pedagogic, ea pregătea primirea evenimentului unic al întrupării Cuvântului unic al lui Dumnezeu și al credinței legată de el, adică al credinței în Hristos, ca fiind chipul sau icoana veșnică și unică a lui Dumnezeu, ca singura posibilitate, în istorie și în veșnicie, de a vedea prin El pe Dumnezeu-Tatăl. Astfel fața lui Dumnezeu nu poate fi văzută decât numai prin fața umană, smerită și apoi preaslăvită a Cuvântului sau Fiului Său întrupat. De aceea, când Apostolii I-au cerut lui Iisus să le arate pe Tatăl, deși cunoșteau bine că nu poate vedea omul fața lui Dumnezeu și să trăiască (cf. *Ieșirea* 33, 20), El nu a mai spus că Dumnezeu nu poate fi văzut, ci că Dumnezeu-Tatăl poate fi văzut prin fața Sa umană veșnic vie și durabilă care este Fiul întrupat: „Cine M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl" (*Ioan* 14, 9).

În acest sens, este semnificativ faptul că, ori de câte ori Iisus reamintește poruncile *Decalogului*, nu Se mai referă la interdicția de a reprezenta pe Dumnezeu sub formă văzută, *pentru că acum Dumnezeu S-a arătat oamenilor purtând chip de Om*. Așadar, fața Lui pe care doreau să o vadă Moise și Ilie în Vechiul Testament este fața umană a lui Hristos, prin care, mai târziu, în momentul Schimbării la Față sau a transfigurării Lui pe munte (cf. *Matei* 17, 1-8), va străluci slava dumnezeirii. Sfinții Apostoli sunt socotiți demni de a vedea această slavă, iar pe Moise și Ilie vorbind, în slava Împărăției lui Dumnezeu, „față către față" cu Hristos-Dumnezeu. Apostolii au văzut și recunoscut în Hristos pe Dumnezeu întrupat, pentru că „au văzut slava Lui cu ochii lor" (cf. *Ioan* 1, 14, 18; *2 Petru* 1, 16-18). *Ei împlineau de fapt vocația fundamentală și privilegiul unic al lui Israel, acela de a fi poporul care va vedea primul cu ochii lui trupești pe Dumnezeu devenit Om.* Cel pe Care prorocii L-au prevăzut și prevestit în mod anticipat, Sfinții Apostoli și ucenicii L-au văzut și mărturisit astfel în mod nemijlocit, pe Hristos Fiul lui Dumnezeu întrupat, iar Sfinții Părinți ai Bisericii au transmis din generație în generație și au dogmatizat în sinoade adevărul Tainei lui Hristos în fața rătăcirilor ereticilor.

Deci, întrucât Apostolii au transmis nu numai ceea ce au auzit, ci și ceea ce au văzut cu ochii lor despre Cuvântul vieții făcut Om și au contemplat slava Lui, memoria vie a Bisericii apostolice nu este doar una verbală, ci și una vizuală.

Așa s-a păstrat tradiția potrivit căreia chipul Mântuitorului s-a imprimat pe mahrama (pânza) trimisă regelui Abgar al Edesei, precum și tradiția după care Sf. Evanghelist Luca a pictat prima icoană a Maicii Domnului. Tradiția acestora

intenționează, de fapt, să afirme tocmai această *memorie duhovnicească vizuală a Bisericii* privind Taina întrupării lui Hristos. Căci conținutul deplin a ceea ce Sfinții Apostoli au auzit și au văzut este însăși Taina lui Hristos revelată lumii pentru mântuirea ei. Prin puterea Sfântului Duh, Biserica adună într-o unitate interioară indisolubilă, care transcende generațiile, pe Proroci, pe Apostoli, pe Părinții Bisericii și toate generațiile de credincioși care au mărturisit aceeași dreaptă credință a Tainei lui Dumnezeu devenit Om.

În sensul acesta, *iconografia creștină ortodoxă este memoria duhovnicească vizuală a Bisericii* zidită „pe temelia apostolilor și prorocilor, piatra cea din capul unghiului fiind Însuși Iisus Hristos" (*Efeseni* 2, 20). Cu alte cuvinte, conținutul teologic și spiritual al iconografiei ortodoxe este credința apostolică și prin aceasta el este identic cu cel al Evangheliei lui Hristos, iar *funcția primordială a iconografiei ortodoxe este mărturisirea Tainei întrupării lui Hristos*. De aceea, în fața acuzațiilor de idolatrie proferate de iconoclaști împotriva cinstitorilor de icoane, Sf. Ioan Damaschin (†749) a formulat în mod lapidar răspunsul ortodox: „Eu nu ador materia, ci pe Acela Care pentru mântuirea mea S-a făcut materie", adică a devenit Om. Iar Sinodul al VII-lea Ecumenic (787) a precizat că cinstirea arătată icoanei se îndreaptă spre Persoana reprezentată pe ea.

După cum *Simbolul de credință* (sau Crezul ortodox) este o *mărturisire verbală* a Tainei întrupării lui Hristos ca Taină a iubirii față de lume, chemată să intre în Împărăția lui Dumnezeu, tot așa *icoana lui Hristos este o mărturisire vizibilă sau un simbol vizual al credinței în Hristos* care se adresează ochilor și are același conținut ca și credința mărturisită

verbal. De aceea, icoana nu poate fi redusă la un simplu obiect artistic, decorativ, ci ea este *un mijloc de mărturisire a credinței în Hristos Cel întrupat și a comuniunii spirituale a Lui cu Biserica Sa*. Într-un fel, *cinstirea icoanei lui Hristos este forma cea mai concentrată a Simbolului de credință sau a mărturisirii credinței în El și a iubirii Bisericii față de El*. Prin icoana ortodoxă sunt mărturisite deodată dumnezeirea și umanitatea lui Hristos, deoarece icoana reprezintă fața umană a Celui ce există veșnic. Acest adevăr este întărit prin cuvântul sau inscripția grecească „Ὁ Ὤν" ce înconjoară capul Mântuitorului Hristos pe icoană și care înseamnă: „Cel ce este sau există (veșnic)", Cel pe Care Moise nu putea să-L vadă cu ochii trupești, dar Care Și-a dezvăluit identitatea prin cuvintele: „Eu sunt Cel ce sunt" (*Ieșirea* 3, 14).

II. Icoana ortodoxă, privire duhovnicească în Împărăția cerurilor

„M-am uitat și, iată, o ușă era deschisă în cer [...]"
(*Apocalipsa* 4, 1).

II.1. *Icoana – vedere în credință a Împărăției lui Dumnezeu*

Deși este memorial vizual al Persoanei istorice a lui Hristos și al actelor săvârșite de El în trecut, icoana nu este o copie sau fotografie naturalistă a simplei realități terestre, ci ea este o viziune a prezenței tainice a Împărăției lui Dumnezeu inaugurată de întruparea lui Hristos și comunicată prin Pogorârea Sfântului Duh în umanitatea care-L primește

în mod liber. Icoana arată Împărăția lui Dumnezeu deschisă lumii și lumea îndreptată spre Împărăția lui Dumnezeu.

Prototipul iconografiei ortodoxe este, de fapt, evenimentul transfigurării Domnului nostru Iisus Hristos pe Tabor (cf. *Matei* 17, 1-9; *2 Petru* 1, 16-17), în prezența Apostolilor Iacob, Petru și Ioan, dar și a lui Moise și Ilie care, deși personaje din trecut, sunt prezenți și vorbesc față către față cu Hristos, ei care au dorit să vadă fața lui Dumnezeu pe Sinai și pe Horeb, dar nu au putut, pentru că Dumnezeu încă nu luase chip de om. Fața umană și hainele transfigurate ale lui Hristos participă, de fapt, la slava Împărăției lui Dumnezeu, arătându-se astfel slava și splendoarea negrăită la care este chemată umanitatea unită cu Dumnezeu. Experiența celor trei apostoli martori ai transfigurării este o anticipare a experienței Împărăției cerurilor, o experiență a „dreptății, păcii și bucuriei în Duhul Sfânt" (*Romani* 14, 17) care caracterizează Împărăția lui Dumnezeu ca și comuniune divino-umană veșnică.

Această comuniune este starea de *dreptate*, adică singura care corespunde vocației ultime a omului și a creației întregi făcute din iubirea lui Dumnezeu pentru a se împărtăși și ea de această iubire. Această comuniune este starea de *pace*, pentru că este starea de plenitudine, de împlinire a umanului prin participarea sa la bogăția nesfârșită de viață și noutate a lui Dumnezeu.

Această comuniune este starea de *bucurie*, care vine din contemplarea frumuseții spirituale a Sfântului Duh, izvorul bucuriei și al oricărei frumuseți autentice nedespărțită de bunătate. Această stare de dreptate, pace și bucurie profundă venită de la Dumnezeu și prezentă în mod tainic în inimile sfinților

transpare discret pe fețele lor. Aureola din jurul capului lor sugerează participarea lor la slava Împărăției lui Dumnezeu.

Viziunea aceasta pascal-eshatologică de lumină a Învierii din iconografia ortodoxă se bazează pe viziunea apostolică a relației lui Dumnezeu cu omul și pe experiența sfinților Bisericii de-a lungul generațiilor. *Ea este afirmarea maximală a umanului în Dumnezeu și dăruirea totală a lui Dumnezeu umanității, care Îl primește în mod liber și iubitor.* Această viziune a transfigurării creației ca participare la viața și slava lui Dumnezeu este de fapt viziunea creației în finalitatea sa ultimă. Cerul nou și pământul nou descrise în toată splendoarea lor de cartea Apocalipsei Sfântului Apostol Ioan (*Apocalipsa* 21-22) explică, de fapt, cu ce scop a creat Dumnezeu la început cerul și pământul (*Facerea* 1), și anume: participarea la Împărăția lui Dumnezeu este finalitatea întregii creații.

În acest sens, este semnificativ faptul că *ultima carte a Noului Testament nu este atât un discurs, cât o viziune teologică*: contemplarea slavei lui Dumnezeu coborâtă în creație ca o împlinire a ei, viziunea slavei Ierusalimului celui nou, coborât din cer. Există în toată revelația biblică un primat al cuvântului vorbit, dar finalitatea a tot ceea ce face Dumnezeu pentru noi este „vederea" sau participarea la slava și bucuria Sa. La începutul creației, Dumnezeu a zis și toate s-au făcut. Apoi Dumnezeu a văzut că toate erau bune sau frumoase (cf. *Facerea* 1, 31). La sfârșitul revelației Noului Testament sau la recrearea lumii, omul vede că toată lucrarea Cuvântului întrupat s-a făcut ca noi oamenii să ne împărtășim de slava sau frumusețea Lui care depășește orice posibilitate de exprimare prin cuvinte

omenești, o *frumusețe negrăită*. De aceea, Sf. Grigorie Palama a putut spune că „tăcerea va fi limbajul veacului viitor". Dar această tăcere nu înseamnă necunoaștere, ci cunoaștere nemijlocită prin *vederea* slavei lui Dumnezeu, izvorând din Sfânta Treime prin umanitatea lui Hristos și revărsându-se prin sfinții uniți cu El în toată creația (cf. *2 Corinteni* 3, 18; *2 Tesaloniceni* 1, 10-12; *Apocalipsa* 21-22). În sensul acesta, *viziunea Bisericii transfigurate și a creației transfigurate din iconografia ortodoxă reprezintă în linii și culori dimensiunea cea mai profetică a Noului Testament*. De fapt, Evanghelia lui Hristos constată „desfigurarea" vieții cauzată de păcat, de suferință și de moarte, dar proclamă „transfigurarea", vestea cea bună că harul lui Hristos este mai profund înrădăcinat în creație decât păcatul, că bucuria Sfântului Duh poate copleși suferința și o poate transfigura, iar învierea lui Hristos este mai tare decât moartea (cf. *1 Corinteni* 15, 35-58). Această viziune pascală și de speranță a vieții sfinților care transpare discret de dincolo de voalul fețelor lor ascetice și severe de nevoitori și de biruitori, prin cruce, ai patimilor egoiste și plini de răspundere în fața lui Dumnezeu, este de fapt viziunea sau vederea duhovnicească a apostolilor și a Bisericii primare. Ea constituie inima Evangheliei lui Hristos, fiind vestea și vederea cea bună pentru creația întreagă.

II.2. *Mesajul iconografiei ortodoxe*

În lumina iconografiei ortodoxe, fiecare om, fiind creat după chipul lui Dumnezeu și chemat la asemănarea cu Dumnezeu, trebuie privit ca fiind *fața tainică a lui Hristos* în

stare de chenoză, așteptând răspunsul nostru la apelul Său discret pentru a arăta mai multă iubire. Iar lumea trebuie privită ca fiind *darul lui Dumnezeu* oferit oamenilor pentru ca să se împărtășească din el ca dintr-o Euharistie, pentru a slăvi pe Dumnezeu prin mulțumire și pentru a cultiva comuniunea prin împărtășire frățească și responsabilă din acest dar. Întreaga creație este chemată deci la înnoire, la transfigurare și slavă. În lumina iconografiei ortodoxe, istoria oamenilor apare, deodată, ca fiind arena în care omul se „desfigurează" dacă se lasă biruit de păcat, ca formă egoistă de existență, sau *se transfigurează*, dacă biruiește în viața sa iubirea față de Dumnezeu și față de aproapele.

Materia nu trebuie să se opună spiritului, ci are vocația de a comunica și da formă frumuseții lui nebănuite și pururea înnoite. Dacă în veacul de acum frumusețea spiritului este acoperită de voalul oarecum opac al materiei, în veacul viitor, materia va fi învăluită de lumina spiritului, întrucât prin puterea Sfântului Duh ea va deveni cu totul transparentă lui Dumnezeu.

În sensul acesta, iconografia ortodoxă arată că iconografii sau pictorii cei mai autentici ai Bisericii, acești artiști-teologi-duhovnicești, au redat cu fidelitate mesajul credinței apostolice nu atât pe baza unor cunoștințe intelectuale de estetică și teologie, cât prin faptul că ei înșiși au fost purtători de Sfântul Duh, trăitori și martori ai vieții Bisericii, practicanți ai rugăciunii și ai poruncilor lui Hristos în viața lor. De aceea, teologia liturgică exprimată de ei în iconografie este o teologie mărturisitoare, misionară și universală, care poate inspira și generația noastră chemată la înnoire spirituală.

III. Icoana ortodoxă, chemare la rugăciune și sfințenie

„Iată, Eu sunt cu voi în toate zilele, până la sfârșitul veacului" (*Matei* 28, 20).

Expusă într-un muzeu, icoana cheamă la studiu estetic sau la admirație artistică. Aflată, însă, în biserică, adică în contextul celebrării liturgice și al mărturisirii credinței care i-a dat naștere, *icoana cheamă la rugăciune*! În muzeu, icoana ne reamintește de artistul care a făcut-o, în biserică ea ne amintește în primul rând de prezența spirituală a Aceluia ce este reprezentat pe ea, a lui Hristos-Domnul Care a făgăduit: „Eu sunt cu voi în toate zilele, până la sfârșitul veacului" (*Matei* 28, 20).

Folosirea icoanelor în cultul ortodox, ca de altfel și a simbolului Sfintei Cruci și a altor simboluri liturgice, întărește sau subliniază și mai mult caracterul de memorial (pomenire) al celebrării euharistice hristocentrice, după cum a spus Mântuitorul Iisus Hristos când a instituit Cina cea de Taină sau Euharistia: „Aceasta să o faceți spre pomenirea Mea" (*1 Corinteni* 11, 24). Atât icoana Cinei de Taină care se află așezată în partea centrală a iconostasului sau în altar, amintind de camera de sus în care Hristos Domnul a instituit Sfânta Euharistie, precum și *icoana Răstignirii sau Crucea* pictată care se află în spatele Sfintei Mese a altarului susțin comunitatea liturgică prin memorialul vizual al Jertfei lui Hristos, deoarece *ele reprezintă în culori și imagini același mesaj care este cuprins în cuvântul citit al Evangheliei*. Așadar, iconografia are o funcție de anamneză

sau de memorial vizual al Persoanei lui Hristos și al actelor săvârșite de El în istorie. Icoana este deci un „aide-mémoire", ajutor în aducerea aminte de Hristos și de vizualizare-mărturisire liturgică a prezenței și iubirii Sale pentru lumea creată de Dumnezeu. Iar această aducere aminte și vizualizare a iubirii lui Dumnezeu pentru noi trezește în noi sentimentul de recunoștință și de laudă aduse lui Dumnezeu. Icoana este deci memorial vizual al lui Hristos care ne îndeamnă la recunoștință și mulțumire, adică la Euharistie, ca lucrare sfântă de mulțumire a Bisericii (în grecește cuvântul *euharistie* înseamnă mulțumire).

Icoana devine astfel *un antidot împotriva uitării iubirii lui Dumnezeu față de lume*. De aceea, credincioșii ortodocși nu limitează prezența icoanelor la biserică, la locașul de cult, ci ei expun și cinstesc icoanele și în casele lor, pentru a continua oarecum celebrarea memorialului vizual de recunoștință arătată lui Hristos pentru darul vieții și al mântuirii. Multe case creștine ortodoxe au în colțul dinspre răsărit al camerei de locuit un fel de mic iconostas, astfel încât familia să fie înțeleasă ca fiind o *ecclesia domestica*, adică biserică prelungită în casa proprie. Prin urmare, memorialul liturgic vizual pe care îl realizează icoanele din biserică nu este o simplă amintire a unui fapt istoric trecut, ci memorialul sau pomenirea, cu evlavie sfântă, credință și dragoste, a Persoanei vii, prezente, a lui Hristos Cel răstignit și înviat din morți, prezent în Biserica Sa și în viața creștinilor prin Sfântul Duh, până la sfârșitul veacurilor (cf. *Matei* 28, 20).

Deci, icoana amintește Bisericii că Hristos este prezent în mijlocul ei, al comunității euharistice sau liturgice adunată în numele Lui (cf. *Matei* 8, 20; 18, 20). Această prezență

pnevmatică sau harică, adică în Sfântul Duh, a lui Hristos, este sugerată sau indicată de icoana Lui care, deși este arătată imediat ochilor trupești, vizează totuși pe cei sufletești ai credinței. Ochii trupești văd chipul pictat al lui Hristos, pentru ca ochii sufletului să sesizeze prezența iubitoare a Persoanei Lui. *Icoanele sunt venerate ca ferestre spirituale vizibile ale prezenței nevăzute a lui Hristos.* Icoana nu este Hristos Însuși, dar amintește că Hristos este prezent tainic aici și acum sau că este pururea prezent în lume și că dorește să intre în relație personală vie, spirituală și iubitoare cu cei care-L acceptă prin credință și botez ca Domn și Mântuitor al lor. *Atitudinea cea mai adecvată în fața icoanei este rugăciunea*, săvârșită în credință și dragoste. Icoana este deci apel la rugăciune, iar intensitatea acestui apel depinde de receptivitatea noastră față de Sfântul Duh, căci *numai în Sfântul Duh icoana lui Hristos ne trezește conștiința prezenței lui Hristos și ne sensibilizează inima pentru un răspuns sau o întâlnire cu El*. Astfel, icoana face parte din pedagogia harică a credinței întrucât ea sensibilizează sufletul pentru întâlnirea personală, „față către față" cu Hristos. *Icoana evocă pe Hristos, pentru ca omul să-L invoce.* Icoana reamintește credinciosului și Bisericii întregi că, deși înălțat la ceruri, Hristos Cel răstignit și înviat este tainic prezent acolo unde numele Său este chemat. *Icoana reamintește că fața lui Hristos rămâne mereu îndreptată spre lume, deși ea nu este văzută de ochii trupești.* De fapt, El nu Se arată acum în toată slava Sa ochilor fizici pentru a nu exercita nicio presiune asupra libertății umane. Icoana sugerează *fizic* prezența *spirituală* a lui Hristos, dar lasă în același timp posibilitatea omului de a răspunde liber sau de a refuza relația cu

Hristos. Și aceasta deoarece, până la venirea Sa în slavă ca Judecător al lumii, prezența lui Hristos în Biserică și în lume rămâne totuși o *prezență spirituală smerită*, oarecum voalată în haina unei absențe fizice vizibile, voită de El, pentru că trupul Său nu mai aparține lumii pământești trecătoare. În acest sens, *icoana ortodoxă este expresia unei teologii a prezenței lui Hristos și a comuniunii cu El în Sfântul Duh, care respectă libertatea umană de a răspunde sau nu la apelul Său*. În icoana ortodoxă, slava lui Hristos este sugerată prin aureolă și prin lumina aurită a fondului icoanei, dar ea nu se impune copleșitor, ci rămâne o „lumină lină" care invită la credință și rugăciune liberă, la un răspuns spontan, la o dăruire de sine neforțată, neconstrângătoare. Deși icoana nu este sacrament sau una dintre cele șapte Taine ale Bisericii, ca de pildă Euharistia, totuși ea invită la experiența comuniunii spirituale cu Hristos: *prin rugăciune*. Ea este un ajutor în actul rugăciunii înțeleasă ca vorbire cu Hristos sau ca relație intimă față către față cu El. Între icoană și Euharistie există o diferență, deși ambele țin de experiența duhovnicească a prezenței lui Hristos în Biserică.

Dacă icoana este doar simbol sau memorial vizual evocator al prezenței spirituale a lui Hristos, deoarece materia ei nu devine Trupul lui Hristos, Euharistia este act sau lucrare prin care Hristos Însuși Se dăruiește și Se comunică celor care se împărtășesc în mod tainic-sensibil cu El, adică se dăruiește oamenilor cu Trupul și Sângele Său spre iertarea păcatelor și spre viața de veci. Icoana ne amintește că Hristos Se află prezent, nevăzut, în fața noastră, în timp ce prin împărtășire euharistică, Hristos Se dăruiește nouă în mod tainic-sensibil (adică mistic-material) înăuntrul nostru,

pentru ca prin Trupul și Sângele Său să devină *interior nouă*, pentru ca *viața Lui să devină viața noastră*. Icoana ne îndeamnă să fim închinători lui Hristos, în timp ce Euharistia ne face purtători de Hristos (cf. *Ioan* 6, 56-57), pentru ca toți cei ce cred în El să devină, prin lucrarea Sfântului Duh, *icoane vii ale lui Hristos în lume și în Împărăția cerurilor*, în măsura în care iubirea și viața lui Hristos sunt prezente în ei și transparente în iubirea lor față de Dumnezeu și față de aproapele. De altfel, *sfinții sunt icoanele cele mai vii ale lui Hristos*. De aceea, *când Biserica cinstește pe sfinți, preamărește, de fapt, lucrarea și prezența harică a lui Hristos în ei* (cf. *2 Tesaloniceni* 1, 10-12).

Din acest motiv, sunt cinstite și icoanele sfinților, alături de icoana lui Hristos, confirmându-se astfel adevărul că: „Minunat este Dumnezeu întru sfinții Săi" (*Psalmul* 67, 36).

Sufletele creștinilor pline de prezența spirituală a lui Hristos sau a Duhului Său văd icoana lui Hristos tot mai mult ca pe o fereastră către Hristos și nu ca pe un zid despărțitor care s-ar interpune între credincios și Hristos, și nici ca pe un idol care ar îndrepta pe credincios spre alți dumnezei, ci văd icoana ca indicator spre singurul Dumnezeu adevărat descoperit prin și în Hristos (cf. *Ioan* 17, 3).

Desigur, sunt momente și împrejurări când credința puternică și practica intensă a rugăciunii se pot realiza și fără icoane, dacă ele lipsesc, așa cum ne arată experiența unor asceți ortodocși din pustie. Totuși, negarea legitimității folosirii icoanelor, pe motivul interdicției lor în Vechiul Testament, și refuzul cinstirii sau venerării sfintelor icoane apar, din punct de vedere ortodox, ca o negare indirectă a Tainei întrupării lui Hristos, o mutilare a memoriei vizuale

a credinței apostolice a Bisericii și o incapacitate de a accepta lucrarea divină a harului sfințitor prin materie. De altfel, este semnificativ faptul că în comunitățile creștine unde a fost respins cultul icoanelor a fost pusă în discuție și prezența reală a lui Hristos în Euharistie, a slăbit conștiința necesității invocării Sfântului Duh pentru prefacerea pâinii și a vinului în Trupul și Sângele Domnului. Cu alte cuvinte, dificultatea cinstirii sfintelor icoane reflectă o deficiență duhovnicească în viața Bisericii, proprie unui creștinism secularizat și reducționist, în care limbajul conceptual-raționalist sau individualist-moralist a eliminat încetul cu încetul limbajul simbolic-vizual și mistagogic-sacramental al Bisericii care mărturisește plenar Taina întrupării lui Hristos. De aceea Ortodoxia refuză un astfel de reducționism și afirmă că icoana întreține și intensifică viața de rugăciune nu numai a celor începători sau neștiutori de carte, ci chiar și a celor înaintați în viața spirituală de comuniune cu Hristos, deoarece cinstirea icoanei sfințește privirea după cum ascultarea cuvântului Evangheliei sfințește auzul.

IV. Vocația misionară a iconografiei ortodoxe

Redescoperirea semnificației și importanței icoanei în spiritualitatea creștină contemporană trebuie privită nu doar ca o simplă curiozitate estetică sau ca o noutate care este astăzi la modă, ci mai degrabă ca o căutare de reînnoire a vieții spirituale creștine și ca un efort misionar de comunicare a credinței în Hristos, Fiul lui Dumnezeu întrupat. Pe de altă parte, interesul actual pentru iconografia ortodoxă al

unor creștini din Occident constituie pentru ortodocși o provocare și un prilej de a reflecta mai atent asupra semnificației profunde și asupra importanței iconografiei în comunicarea Evangheliei unice a lui Hristos, comună tuturor creștinilor. Faptul că unii romano-catolici, anglicani și protestanți descoperă astăzi conținutul profund evanghelic sau scripturistic al icoanelor ortodoxe, scriu cărți despre icoane sau chiar pictează icoane, protestanți, care secole de-a rândul au manifestat reținere sau chiar ostilitate față de folosirea icoanelor de cult, arată că icoana ortodoxă este redescoperită ca fiind purtătoarea mesajului evanghelic comun. De aceea, în cele ce urmează nu voi vorbi despre iconografie ca despre un monopol al creștinismului oriental, ci ca despre un efort de a mărturisi prin ea credința apostolică în Hristos-Dumnezeu, Care a luat chip de om; un efort de a exprima, de asemenea, comuniunea spirituală de iubire și de sfințenie cu El. Icoana este creația Bisericii în stare de rugăciune și contemplație.

Cu alte cuvinte, accentul cade pe *dimensiunea apostolică sau evanghelică a importanței icoanei*. Și numai pentru că icoana ortodoxă are un profund conținut evanghelic, adică exprimă credința apostolică, ea poate pretinde că este universală și misionară.

Datorită conținutului său evanghelic, icoana are valoare universală în timp și spațiu și nu poate fi redusă pur și simplu la o realitate confesională sau orientală.

Cu toate că experiența ortodoxă eclesială constituie aici punctul de referință principal, nu trebuie uitat însă că această experiență eclesială ortodoxă nu a fost în decursul istoriei totdeauna redusă la creștinismul oriental, ci, într-o anumită măsură, ea a fost comună Bisericii nedespărțite din primul

mileniu de după Hristos, când pictura bisericească occidentală era mai apropiată de arta eclesială răsăriteană, în ceea ce privește capacitatea ei de a reda dimensiunea eshatologică și mistagogică a credinței în Fiul lui Dumnezeu întrupat și a comuniunii eclesiale cu El.

Dar interesul pentru icoana ortodoxă este astăzi motivat și de contextul nou în care creștinii trebuie să facă misiune, adică să transmită din generație în generație mesajul Evangheliei lui Hristos și să exprime comuniunea vie cu El.

Astăzi, folosirea imaginii de către mijloacele de comunicare în masă a atins dimensiuni neașteptate. Televizorul și internetul au devenit aproape tot atât de importante ca și cartea, iar pentru unii, poate, chiar mai mult. Așadar, am putea spune că mijloacele de comunicare moderne au contribuit într-o anumită măsură la redescoperirea icoanei, ca imagine folosită în transmiterea mesajului credinței. Pe neașteptate, vechea icoană ortodoxă a devenit foarte „modernă și actuală". Imaginea care este folosită de mijloacele de comunicare de astăzi devine un fel de confirmare a unui fapt sau a unei idei ce trebuie comunicată. Totuși, acest „avantaj" pentru icoană ca imagine folosită pentru comunicarea unui mesaj nu este lipsit de ambiguitate; icoana ortodoxă riscă uneori să devină o modă, ca fiind un element artistic exotic sau să fie redusă la un obiect didactic și estetic. Pe de altă parte, nu orice imagine folosită în comunicare transmite mesajul autentic al Evangheliei. Problema misionară *nu mai este atât opoziția dintre cuvânt și imagine*, adică un iconoclasm agresiv, ci care imagini comunică mai adecvat mesajul Evangheliei, care imagini sunt expresia credinței apostolice a Bisericii? Această problemă a confruntat, de fapt, Biserica de foarte

timpuriu, și anume de când ea a început să folosească arta vizuală (imagini și simboluri) în transmiterea Evangheliei. De fapt, primele încercări timide de a reprezenta în imagini personaje și idei din Evanghelie datează din secolele II și III și s-au păstrat în special în catacombele de la Roma. Acest fapt este extrem de semnificativ, deoarece această perioadă coincide în timp cu perioada în care Biserica a fixat canonul cărților Noului Testament! Desigur, iconografia creștină este o creație *sui generis* a Bisericii, și nu o simplă adoptare a artei greco-romane sau egiptene în cultul creștin.

De aceea, este foarte important să fie cunoscute *principiile teologice și spirituale care stau la baza iconografiei creștine autentice*, ca mijloc de transmitere a Evangheliei lui Hristos și de exprimare a experienței Bisericii de comuniune cu Hristos în Duhul Sfânt. Cu alte cuvinte, este necesar să fie cunoscute bazele hristologice, pnevmatologice și eclesiale ale iconografiei ortodoxe pentru a înțelege dimensiunea sa misionară și universală.

1.

Arta bisericească - aspecte teoretice, istorice, stilistice și tehnice

PICTURA CREȘTINĂ[1]

Pr. Spiridon Cândea

Pictura creștină în primele trei secole

Prin pictură creștină înțelegem icoanele, adică chipurile zugrăvite pe pereți, pe pânză, pe lemn, pe sticlă, chipuri care înfățișează persoanele Sfintei Treimi sau ale sfinților veneraţi de Biserică.

Primii creștini au ezitat vreme îndelungată să dea expresie văzută simțămintelor lor și să exprime prin arta plastică lumea lor de gândire și de simțire religioasă. Motivele acestei ezitări au fost:

1. În primele secole, concepția creștinilor despre Sfânta Treime era atât de înaltă, atât de pură și de perfectă, încât socoteau că reprezentarea lui Dumnezeu sub orice formă materială ar fi de-a dreptul o necuviință, o impietate, o

[1] Text publicat original în: *Mitropolia Ardealului*, V (1960), 5-6, pp. 413-427.

greșeală mare. Ei considerau că Dumnezeul creștinilor, Dumnezeul cel adevărat, Care este duh (*Ioan* 4, 24), nu poate avea niciun fel de asemănare cu zeii păgânilor, cu zeii care s-au dovedit a fi numai materie fără viață și fără putere și de aceea nici reprezentarea Lui nu poate fi făcută sub formele în care au fost reprezentați zeii de odinioară. Origen ne spune că în primele secole Sfânta Treime nu era pictată, deoarece creștinii păstrau o adâncă admirație față de Divinitate. „Pe Dumnezeu cel fără de trup și invizibil nu-L putem mărgini în spațiu”[2]. Datorită acestui respect, acestei înalte concepții, primii creștini nu au ezitat să exprime în forme materiale chipul Divinității;

2. La început, majoritatea creștinilor erau proveniți dintre iudei. Aceștia erau principial potrivnici oricărei arte plastice. Ei își fundamentau această atitudine pe cuvintele Vechiului Testament, și anume: „Să nu ai alți dumnezei afară de Mine! Să nu-ți faci chip cioplit și niciun fel de asemănare a niciunui lucru din câte sunt în cer, sus, și din câte sunt pe pământ, jos, și din câte sunt în apele de sub pământ!” (*Ieșirea* 20, 3-4). Pentru majoritatea credincioșilor, icoanele, precum și statuile, erau chipuri cioplite și se împotriveau lor;

3. Creștinii proveniți dintre păgâni erau refractari față de orice artă plastică, deoarece în păgânism statuile și picturile au fost identificate și confundate cu zeii. Din cauza acestei identificări, creștinii aveau o adevărată oroare, o adevărată repulsie față de picturi și față de sculpturi, fiindcă ele le aduceau aminte de toate orgiile și de cruzimile din

[2] Origen, *Adversus Celsum*, VII; Badea Cireșanu, *Tezaurul Liturgic*, vol. II, București, 1911, p. 196.

templele păgâne. De aceea, ei erau împotriva oricăror icoane și a oricăror statui. „Primii creștini s-au ferit de sculpturi și de picturi figurative, ei nu voiau să le introducă în biserica lor, deoarece în venerarea lor nu vedeau altceva decât idolatria păgână”[3];

4. În mintea și în inimile primilor creștini stăruia încă vie și puternică imaginea Mântuitorului Hristos și amintirea tuturor evenimentelor petrecute sub privirile lor. Ei trăiau fenomenul vieţuirii cu Mântuitorul Hristos și Îl simțeau ca fiind neîntrerupt în mijlocul lor. Faptul acesta făcea ca ei să nu simtă nevoia prezentării Divinității prin intermediul artelor plastice.

Atitudinea aceasta de potrivnicie față de sculptură și de pictură a dăinuit veacuri de-a rândul. Unii dintre Sfinții Apostoli și mulți dintre Sfinții Părinți din primele secole creștine s-au manifestat împotriva utilizării artelor plastice în creștinism. Astfel, Sf. Apostol Pavel spune: „Dumnezeu, Care a făcut lumea și toate cele ce sunt în ea, Acesta fiind Domnul cerului și al pământului, nu locuiește în temple făcute de mâini, nici nu este slujit de mâini omenești, ca și cum ar avea nevoie de ceva, El dând tuturor viață și suflare și toate” (*Faptele Apostolilor* 17, 24-25); „Fiind deci neamul lui Dumnezeu, nu trebuie să socotim că Dumnezeirea este asemenea aurului sau argintului sau pietrei cioplite de meșteșugul și de iscusința omului” (*Faptele Apostolilor* 17, 29).

Tertulian, marele apărător al creștinilor, a fost un contestatar vehement al utilizării artelor plastice în creștinism.

[3] Sever Mureșianu, *Iconologia creștină occidentală și orientală*, București, 1893, p. 4.

„Nu ne mirăm de sirianul Tațian, nici de cartaginezul Tertulian, crescuți amândoi într-un mediu oriental, dar de Clement Alexandrinul[4], cel așa de pătruns de rafinata și eleganta artă elenistă, sau de Lactanțiu, care numește statuile lui Fidias și Policlet păpuși mari, slăvite nu de fecioare, cărora li s-ar ierta aceasta, ci de oameni cu barbă”[5].

La fel se exprimă Origen:

„Oare la creștini sufletul omului drept nu-i un altar? Jertfele cele adevărate, miresmele cele adevărate nu-s rugăciunile care se înalță dintr-o inimă curată? Statuile și cele *ex-voto* plăcute Domnului nu sunt virtuțile al căror model îl găsim în cel dintâi născut al oricărei făpturi?”[6].

Minucius Felix spune:

„Credeți că ascundem obiectul închinărilor noastre fiindcă nu avem temple, nici altare? Dar ce statuie aș face Domnului, când omul este icoana lui Dumnezeu? Ce templu să-I fac când tot universul, lucrul mâinilor Lui, nu-L poate încăpea. Mă voi duce într-o clădire mică, prea strâmtă pentru mine, ca să-L închid pe El, Cel care are atâta putere și măreție?”[7].

[4] Alexandru Naum, *Istoria artei*, vol. I, Ed. Presa Bună, Iași, 1940, p. 22.
[5] *Institutiones divinae*, II, 4, 13.
[6] Origen, *Adversus Celsum*, V, 8, 17.
[7] Al. Naum, *Istoria artei*, vol. I, p. 23.

CUPRINS

Cuvânt înainte
Icoanele ortodoxe – oglinzi ale luminii veșnice
Daniel, Patriarhul României / 5

I. Arta bisericească – aspecte teoretice, istorice, stilistice și tehnice

Pictura creștină
Pr. Spiridon Cândea / 27

Catapeteasma bisericilor ortodoxe
Iulian A. Șchiopu / 49

Pictura religioasă bizantină în epoca Paleologilor
Vasile Munteanu / 81

Aspecte și tendințe în evoluția picturii bisericești la români
Ps Roman Stanciu
I.L. Georgescu / 107

Pictura murală și iconografia neobizantină în Biserica Ortodoxă Română
Arhim. Sofian Boghiu / 129

Biserica, spațiu arhitectural-eclesial
Mihaela Palade / 143

II. Iconari și școli de pictură din Țara Românească

La 50 de ani de la moartea lui Nicolae Grigorescu – realizări în pictura sa religioasă
I.D. Ștefănescu / 185

Zugravul Nicolae Polcovnicu la Mănăstirile Cernica și Pasărea
I.L. Georgescu
Ps Roman Stanciu / 207

Gheorghe Tattarescu și Nicolae Grigorescu în arta bisericească românească
I.L. Georgescu
Ps Roman Stanciu / 217

Pictori care au pregătit apariția picturii laice și maeștri ai picturii laice, pictori de biserici
Ps Roman Stanciu
I.L Georgescu / 253

Pictori și zugravi bisericești la români în secolul al XIX-lea
Pr. Ion Bălăceanu / 297

Nicolae Grigorescu – pictor bisericesc
Constantin Strugariu / 325

150 de ani de la nașterea pictorului Nicolae Grigorescu
Gheorghe Vasilescu / 347

Maeștri ai artei contemporane – pictori
I.L. Georgescu / 367

Pro Memoria. Pictorul Costin Petrescu
Virgiliu Z. Teodorescu / 391

III. Icoane și fresce din biserici și mănăstiri din Țara Românească

Icoana de hram a Paraclisului de la Spitalul Colțea, operă a lui Pârvu Mutu
N. Vătămanu / 405

Portretele murale de la Mănăstirile Snagov și Tismana
Ștefan Andreescu / 413

Pictura bisericească din Muntenia și din Oltenia în secolele XIV-XV
Pr. Ștefan-Vlăduț Vasiliu / 445

Icoanele catapetesmei de la biserica Mănăstirii Cotroceni, opera zugravului Pârvu Mutu
Eugen Gh. Popescu / 469

Icoane vechi mai importante din muzeul Mănăstirii Sinaia
Pr. Ștefan-Vlăduț Vasiliu / 491

Convenție și libertate în iconografia picturilor murale brâncovenești
Anca Vasiliu / 515